УДК 7.01(093.3)

Ф.Г. Фәйзуллина,
Г.М. Ханнанова

ГАЯЗ ИСХАКЫЙ КӨНДӘЛЕКЛӘРЕ БУЙЛАП МӘДӘНИ СӘЯХӘТ

В 2023 г. исполняется 145 лет со дня рождения выдающегося татарского писателя, политического и общественного деятеля Гаяза Исхаки. По этому случаю в ряду мероприятий Института языка, литературы и искусства имени Г. Ибрагимова АН РТ предусмотрено издание первой части его дневников, охватывающих период его поездки из Японии в Париж (апрель 1919 – март 1920 г.). В дневниковых записях Гаяз Исхаки предстает не только как политический и общественный деятель, но и обладающий тонким вкусом поклонник искусства. Где бы Исхаки ни оказывался, он старался посетить местные музеи, театры, выставки, музыкальные и художественные школы. Полагаем, что наблюдения за культурной жизнью других стран, нашедшие отражение в дневнике Г. Исхаки позволят лучше понять и осветить жизнь писателя в эмиграции.

Ключевые слова: татарская литература, Гаяз Исхаки, тюрко-татарская эмиграция, мировое искусство, дневники, текстология татарской литературы.

2023 marks the 145th anniversary of the birth of the outstanding Tatar writer, political and public figure Gayaz Iskhaki. On this occasion, in a series of events of the Institute of Language, Literature and Art named after G. Ibragimov of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan it is planned to publish the first part of his diaries covering the period of his trip from Japan to Paris (April 1919 – March 1920). In the diary entries Gayaz Iskhaki appears not only as a political and public figure but also as an art lover. Wherever Ishaki found himself he tried to visit local museums, theaters, exhibitions, music and art schools. When describing what he saw the writer appears not just as a spectator but as a subtle critic. We believe that observations on the cultural life of other countries reflected in the diary of G. Iskhaki will allow you to better understand and illuminate the writer's life in exile.

Keywords: Tatar literature, Gayaz Iskhaki, Turkic-Tatar emigration, world art, diaries, textual criticism of Tatar literature.

XX йөз башы татар иҗтимагый-сәяси үсешендә, әдәби-мәдәни алгарышында тирән эз калдырган шәхесләрнең берсе Гаяз Гыйлаҗетдин улы Исхакыйның (1878–1954) тууына 2023 елның 23 февралендә 145 ел тулды. Татар әдәбиятының милли хәзинәсен тәшкил иткән хикәя, повесть, роман, пьесалары аша классик язучыга әверелгән әдип, үз халкы мәнфәгатьләрен яклауга багышланган бай публицистикасы белән, күренекле җәмәгать эшлеклесе, сәясәтче буларак та алгы сафка чыкты.

Гаяз Исхакый – халкына еллар үтеп тә югалмас, үз төсен җуймас рухи байлык калдырган әдип. Аның чит җирләрдә чәчелеп яткан бай мирасының, төрле киртәләрне җимереп, унбиштомлык «Әсәрләр»

тупланмасы рәвешендә әйләнеп кайтуы моның ачык дәлиле булып тора. Язучының һәр әсәрендә тормыш фәлсәфәсе ярылып ята, кешелек сыйфатлары мактала. Аларда күтәрелгән мәсьәләләр, һәр чорның үз төсмерен алып, бүгенге көнгә кадәр килеп җиткәннәр һәм әле дә актуаль булып кала бирәләр.

Г. Исхакыйның исеме татар халкы тарихыннан аерым була алмый. Ул үзенең әдәбият-сәнгать, иҗтимагый-сәяси, матбугат, мәгариф өлкәләрендәге эшчәнлеге белән милләт лидерына әверелде. Аның бөтен гомерен сугарган бердәмлек һәм мөстәкыйльлек идеясе, башкаларны да дәртләндереп, үз артында милли көчләрне туплады.

Гаяз Исхакыйның юбилеен без нинди уңышлар белән каршы алабыз соң? Аның исемен мәңгеләштерү юнәлешендә Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты нинди яңалыклар тәкъдим итәчәк?

Г. Исхакый – Татарстаннан читтәге татарлар арасында да мәгълүм шәхес. Ул Харбинда, Франциядә, Германиядә, Польшада, Төркиядә, татар мөһаҗирләрен берләштерергә омтылып, халкының киләчәге өчен бөтен барлыгын да кызганмаган. Аның исеме бүген дә халыкара мәйданда яңгыратуга лаек. 2023 елның 24–25 апрель көннәрендә Казанда Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты тарафыннан үткәреләчәк «Парадигмалар алмашыну шартларында татар белеме: теория, методология, практика» дип исемләнгән III Халыкара фәнни-гамәли семинар татар әдәбияты классигы, публицист, сәясәт һәм җәмәгать эшлеклесе Г. Исхакыйга багышланачак. Аның тормыш юлын, әдәби эшчәнлеген өйрәнү буенча эзлекле төстә алып барыла торган эшләрнең бер дәвамы буларак, фәнни-тикшеренүләргә багышланган әлеге семинар материаллары аерым җыентык рәвешендә дөнья күрәчәк.

Г. Исхакый – көчле каләм иясе. Бәйсезлек өчен көрәш юлында үзенең публицистик язмаларын ул тәэсирле бер көчкә әверелдерә. Аның, төрки-татар дөньясының мәгънәви җитәкчесе буларак, «Милләт саг *(сау)* булсын!» дигән девиз астында язылган мәкаләләре бүген дә игътибарга лаек. Г. Исхакыйның тормышы һәм иҗаты, XX йөзнең беренче яртысында татарларның иҗтимагый һәм мәдәни тормышы белән кызыксынучыларга язучының 1905–1936 еллар аралыгында милли үзаң, татар теле, әдәбияты, мәдәнияте мәсьәләләренә багышланган публицистик хезмәтләрен туплаган аерым китап тәкъдим итела. Филология фәннәре докторы, профессор, ТР ФА академигы Д.Ф. Заһидуллина редакциясендә М.И. Ибраһимов тарафыннан төзелгән «Милли куәтләр бардыр = Есть сила в нации» дигән китапның ике телдә басылуы Г. Исхакыйның аерым игътибарга лаек фикерләрен рус телле укучыларга да җиткерә алачагы белән зур әһәмияткә ия. Китапта урын алган хезмәтләр Г. Исхакыйның татар халкының милли-мәдәни үсеш юлындагы эш-гамәлләрен тирәнрәк аңларга ярдәм итәрләр дип көтелә.

Г. Исхакый юбилее уңаеннан башкарылган эшләрнең иң мөһиме – әдип көндәлекләренең беренче китабы дөнья күрүе.

2018 елда, укучыларны әдипнең Төркиядән кайткан материалларының кайберләре белән таныштыру йөзеннән, көндәлекләрнең 2–6 нчы дәфтәрләре Институтның Язма мирас үзәге фәнни хезмәткәрләре тарафыннан эшләнеп, берникадәр кыскартулар белән, «Рухи мирас: эзләнүләр һәм табышлар» җыентыгының Г. Исхакыйга багышланган 5 нче чыгарылышда басылганнар иде. Китапта кыскартылып, төшереп калдырылган өзекләр тулыландырылып, текстлар яңартылып урнаштырылды.

Бүгенге көндә безнең кулыбызда Г. Исхакыйның 41 көндәлек дәфтәре бар. Әдип кичергән шартларда аларның шулкадәр күләмдә сакланып калуы үзе бер могҗиза дияргә кирәк. Чөнки, Г. Исхакый бер урыннан икенчесенә күченеп йөргәнлектән, аңа кайвакыт кыйммәтле документларын калдырып та китәргә туры килә. 1939 елда Варшавадан аның бер чемодан белән генә чыгып китүе дә мәгълүм. Димәк, әлеге көндәлекләр, аның иң кыйммәтле әйберләре исәбеннән, һәрвакыт үзе белән йөргәннәр булса кирәк. Г. Исхакый үлгәннән соң, бу язмаларның саклануында 1988 елның 13 октябрендә Әнкара шәһәрендә оешкан «Аяз – Таһир (Төркестан – Идел-Урал)» фонды зур ярдәм күрсәтә. Кызы профессор Сәгадәт Чагатай тырышлыгы белән төзелгән әлеге фондта сакланган Г. Исхакый мирасы 2018 елда әдипнең үз ватанына кайтты. Материалларның төп нөсхәләре, 2008 елда тапшырылган электрон күчермәләр белән бергә, Институтның Язма мирас үзәгендә Г. Исхакыйның шәхси фондында саклана (135 нче фонд). Бу документларны, Г. Исхакыйның васыятен үтәп [Исхаков, 14 т., б. 410], Институт мирасханәсенә тапшырганы өчен, без «Аяз – Таһир (Төркестан – Идел-Урал)» фондының җитәкчесе Түләй Дуран ханымга рәхмәтле.

Китапта Г. Исхакыйның 1919 елның 26 апреленнән 1920 елның 10 мартына кадәр Токиодан Парижга барганда күргәннәрен тасвирлаган 16 дәфтәре урын алды. Кызганыч, 1 нче дәфтәр сакланмаган. Бу басма филология фәннәре докторы, профессор, ТР ФА академигы Д.Ф. Заһидуллина кереш сүзе белән, Институтның текстология бүлеге фәнни хезмәткәрләре Ә.Х. Алиева (7, 8, 9, 10, 11 нче дәфтәрләр), Ф.Г. Фәйзуллина (2, 3, 5, 6, 16, 17 нче дәфтәрләр) һәм Г.М. Ханнановалар (4, 12, 13, 14, 15 нче дәфтәрләр) тарафыннан әзерләнде.

Көндәлекләрне укый башлау белән, алар укучыны тулысынча Г. Исхакый үткәргән көннәргә алып кереп китә. Сәяси мәнфәгатьләрне кайгыртып, солых сәфәренә дип чыгып киткән Г. Исхакый биредә сәнгать сөюче буларак та ачыла. Кайда гына тукталсалар да, ул, матди хәленең авыр булуына да карамастан, чит илнең мәдәният учакларына тартыла. Биредә әдипнең Токио – Париж юлындагы мәдәни сәяхәте белән танышып китәрбез.

Г. Исхакыйның көндәлек дәфтәрләре «Бүген иртәдән үк музейлар карарга, сәнаигълык[1] выставкасы карарга китәмез» дигән сүзләр белән ачыла. Токио шәһәренә килгәннең беренче көннәреннән үк

[1] Сәнаигълык – сәнгать.

Япония сәнгате белән танышуны ул музыка мәктәпләреннән башлый. Укучылар арасындагы «бик матур кыз тавышлары, бик көчле ир тавышлары»н күзәтү белән бергә, биналарның ничек урнашулары, бүлмәләрдәге уңайлыклар, алардагы һаваның чисталыгы да Г. Исхакыйның игътибарыннан читтә калмый. Гомумән алганда, барысы да «бик матур тәэсир калдыралар».

Сәнаигы нәфисә күргәзмәсендәге рәсемнәр Г. Исхакыйга «бер караганда бик оригинальный күренсәләр дә, икенче караганда бер йире тулмаган кебек хис ителә, эшләп йитмәгән хиссиятене калдыра»лар.

«Иң күбесе – табигать манзаралары, икенче дәрәҗәдә – кошлар-хайваннар. Өченче дәрәҗәдә – адәм рәсемнәре, гомумән караганда, бөтен рәсемнәрдә әллә нинди буяу җитми. Әллә нәрсәсе тонык, әллә нәрсәсе җитмәгән, әллә нәрсәсе ким. Үзе тәмамән рәсем, үзе тулы түгел. Япониянең чәчәге, чәчәкнең иң зур бер хасияте булган истән мәхрүм булган кебек, мондагы рәсемнәр дә рухтан, җаннан мәхрүмнәр. Хосусан, адәм сурәтләренең һичбер җаны юк. Бите тонык, күзе япон, ирене үлгән».

Г. Исхакыйның күңеленә иң хуш килгән «рәсемнәр, шөбһәсез, кошлар рәсеме вә, гомумән, хайваннар рәсеме. Боларны япон рәссамнәре фәүкыльгадә[1] бер мәхәббәт берлән эшләгәннәр, бик нечкә иттереп аңлап, аларны җанландырып утыртканнар».

Күргәзмәдәге күзәтүләреннән чыгып, Г. Исхакый «гомумән караганда, япон рәссамнары буяуны истигъмальдә[2] үзләренә бер юл кулланалар икән. Рәссамлыкта иң авыр булган осталык, адәм баласының бөтен әхвале рухиясене ингыйкяс иттерә торган[3] йөз, күзне тасвир итү әле аларга мөяссәр булмаган[4] икән. Әле япон рәссамы бөтен кайгыны, бөтен шатлыкны, бөтен тәэсиратны бергә җыеп, йөзгә бирер дәрәҗәгә кадәр үсмәгән икән. Мадам ки[5] юлына кергәннәр, мадам ки шулкадәр уртача осталар йитешкән, әлбәттә, зур осталар да, талантлар, даһилар да җитешкәндер» дигән нәтиҗәгә килә.

Сәясәтче буларак, Г. Исхакыйны Токиодагы тарих музее бик кызыксындыра. «Әлбәттә, монда Шәрык булганга, бөтен нәрсәләр – Шәрык мәгъмүлаты[6]. Әлбәттә, боларның да барысы да Шәрыкта, Кытайда, Японда бик күптән бирле мәдәнияттә барлыгына аяклы дәлилләр». Ләкин бик күп тарих музейларын күргән Исхакый монда искитәрлек нәрсәләр тапмый. Биредә аның игътибарын җәлеп иткән нәрсә – «иске япон савыт-сабалары арасындагы бик матур комганнар». Аның «болар нәрсә?» дигән соравына японнар, су савыты, дип

[1] Фәүкыльгадә – гадәттән тыш.

[2] Истигъмальдә – куллануда.

[3] Ингыйкяс иттерә торган – чагылдыра торган.

[4] Мөяссәр булмаган – мөмкин булмаган.

[5] Мадам ки – шулай да.

[6] Мәгъмүлат – эшләп җитештерелгән нәрсәләр.

җавап бирәләр. «Димәк, комган – безгә гарәпләрдән килгән бер нәрсә түгел, үземезнең өемездә электән булган».

Токиодагы көтепханә, Г. Исхакыйның күзәтүләренә караганда, «Петербург көтепханәсенә караганда күп кечкенә, ләкин алай да ярамаслык түгел». Махсус рөхсәт алып, алар китаплар саклана торган бүлмәләргә керәләр. Алты катлы бинаны берәм-берәм карап чыгалар. «Көтепханәнең бинасы һәйбәт иттереп эшләнгән. Эчендә хосусый биш йөз меңләп җилд[1] китап бар икән. Иске кытайча, кореяча китаплар да бик күп икән. Иске төрек китаплары юк, гарәп-фарсы әсәрләре юк, дип белешәмез, фәкать бер данә "Мөгаллиме сани"[2] дигән китапка гына очрыймыз. Монда әле тюркология фәне бер дә куелмаган булырга кирәк. Үзләренең әйтүенә караганда, китапларының илле мең җилде генә әҗнәби[3] Европа телендә булса да, күзгә күренүгә караганда, бик күбесе инглизчә булырга охшый».

Хайваннар музеенда Г. Исхакый дөя белән маймылдан башка андый-мондый искитәрлек нәрсәләр очратмый. Бары аквариумнарының бик зәгыйфь булуы гына гаҗәпләндерә *(1919 ел, 26 апрель)* [Исхакый, 2 нче дәфтәр].

Якшәмбе көн японнар ял иткәнгә, төрле дәүләт оешмалары, илчелекләр, кибетләрнең күбесе ябык була. Г. Исхакый мондый көннәрне күбрәк мәдәни чараларга багышлый.

27 апрель якшәмбе булганга, Г. Исхакый диңгез министрлыгы музеен карарга бара. «Зур сарай кебек мөкәммәл[4] бинаның өч каты рус-япон сугышында алынган ганимәт маллары[5] берлә тулган. Сугыш көймәсеме дисең, коралмы дисең? Диварларда – диңгез сугышларының рәсемнәре. Менә Русиянең Шәрыкка таба атлавына беренче зарбә[6] булган Сутим сугышының[7] манзаралары. Менә аның башы, менә аның иң каты вакыты, менә япон флотының галибәсе[8]... Диварлар сугышта батырлык күрсәткән офицер-солдатларның рәсемнәре берлән туп-тулы. Шкафлар руслардан алынган көймәләрнең сыныклары берлән шыгрым тулы. Музәханәнең йортына да иске туплар тезелгән». Г. Исхакый үзенең тәэсирен «Барысы да Русиядән алынган. Барысы да – Русиянең 904 нче елгы ахмаклыгының аяклы

---

[1] Җилд – том.

[2] «Мөгаллиме сани» – («Икенче укытучы»). Биредә сүз Һ. Максудиның 1902 елда өлкән сыйныфлар өчен гарәпчә укырга-язарга өйрәткән әлифбасы турында бара.

[3] Әҗнәби – чит.

[4] Мөкәммәл – камилләшкән.

[5] Ганимәт маллары – сугышта кулга төшерелгән дошман малы.

[6] Зарбә – сугу.

[7] Сутим сугышы – Цусима сугышы – Япон диңгезендәге Цусима утравында 1905 елның 14–15 маенда вице-адмирал З.П. Рождественский җитәкчелегендәге Россия Тын океан флотының 2 нче эскадрасы адмирал Хэйхатиро Того җитәкчелегендәге Япония Император флоты тарафыннан җиңелүгә дучар ителә.

[8] Галибәсе – өстенлеге, җиңүе.

дәлилләре[1]» дигән җөмләләр белән белдерә *(1919 ел, 27 апрель)* [Исхакый, 2 нче дәфтәр].

Г. Исхакый чит илдә булуына, аларның телләрен белмәвенә дә карамастан, концерт, театрларга йөрергә ярата. Кая барса да, Г. Исхакыйның кызыксынучанлыгы сизелеп тора. Тамашаны тасвирлый башлаганчы, ул иң элек концерт залын күз алдыннан кичерә, анда килгән халыкның нинди сыйныфтан булуын тикшерә, хәтта байча киенгән хатыннарны да барлап алырга өлгерә.

1919 ел, 17 май. «Бүген мин төрекчә[2] белә торган япон берлән японнарның милли концертларына бардым. ...Өч-дүрт кеше «Юләр яз» дигән музыка парчасын уйнап чыгалар. Беренче башлап уйнаганнары – бию көе, күңелле генә, җиңел генә, безнең «Әтнә көе»нә бик охшаган. Монысында музыйкый як[3] куәтлерәк, урталары да бер җырдан гына гыйбарәт түгел, бер вәзене бар, ахыры тагы күтәренке кылларда шатлыклы, кәефле бию тавышлары берлә бетә. Монысы соңгырак заманның көе икән. Шуннан соң тагы пәрдә ябылып, пәрдә ачылган. Бер хатын, ике ир чыгып тезләнәләр. Хатын уртада, кулында өч кыллы гитара. Хатынның бер ягыннан бер ир курай тоткан, икенче ягыннан бер сукыр берничә кыллы озынча иттереп эшләгән цитра кебек нәрсәне йиргә сузып салган (буе ике аршын кадәре бар). Менә бер яктан уйный башлыйлар, икенчедән, үзләре йырлыйлар. Боларның уен коралларыннан да, үзләреннән дә өчесеннән өч төрле тавыш чыгып, бергә кушылганда бик матур булып китә. Озын бер көй уйныйлар, йырлыйлар, безнең «Агыйдел буйлары»[4] дигән көйне хәтерләтә. Кайбер йирләре тәмам безнең көй төсле булып, кайбер йирләре бөтенләй «чәһәршәмбегә» борыла[5]... Хосусан, курайчының борып йибәрүләре тәмам башкорт дәртләрен күз алдына китерә (курае камыштан). Халык бик каты кул чавып[6] озата.

Аннан соң бер мәгънәсез нәрсәне бик озын чыелдаталар, аннан соң бию. Ләкин бию гади бию түгел: гакылдан язган бер хатынның биюе...». Уйнаучылар, җырлаучылар, биюче хатын – барысы да, тамашачылар дикъкатен җәлеп итсәләр дә, 3 сәгатькә сузылган концерт Г. Исхакыйга артык тәэсир итми. Читтән килгән кеше буларак, «Гомумән, музыкалары бик ибтидаи хиссият калдыра. Бер дә тәрәккый итмәгән булырга тиеш. Номерлары бик озын – тавышның әйләнүе бик бер төсле. Йырлаучыларның тавышлары бер дә матур түгел»

[1] Русиянең 904 нче елгы ахмаклыгының аяклы дәлилләре – Биредә 1904–1905 еллардагы Рус-япон сугышы күз алдында тотыла. Бу бәрелеш, Маньчжурия һәм Корея өстеннән контроль урнаштыру өчен, геополитик көндәшлек аркасында башлана. Сугыш Россиянең җиңелүе белән тәмамлана. Нәтиҗәдә Россия үзенең хәрби диңгез порты булган Порт-Артурны һәм Сахалинны японнарга бирергә мәҗбүр була.

[2] Төрекчә – төркичә.

[3] Музыйкый як – музыка ягы.

[4] «Агыйдел буйлары» – татар халык җыры.

[5] «Чәһәршәмбегә» борыла – биредә: бөтенләй читкә китә, безнең көйгә ошамый, дигән мәгънәдә.

[6] Дөресе: чабып.

кебек күренә. Әдип әлеге концертта европалыларның юклыгына да игътибар итә [Исхакый, 4 нче дәфтәр].

1919 ел, 22 май. «Кич берлә безнең «Империал» отельда танса булды. Бик күп кунак. Токио, Йокоһамадагы Европа халкының бик күбесе килгән... Танса – Америка тансасы. Гаҗәп бер танса. Һичбер төрле хәрәкәтләрдә, кыланышларда матурлык юк, һичбер күзне көлдерә торган кеше бизәкләре ясау юк. Ир берлә хатын берсенә-берсе бик янәшә килеп кыймылдашалар да, бик каты ышкынышалар... Тансалар берсе артыннан берсе дәвам итә, ләкин һәммәсендә дә мәркәзе сикъләт[1] музыкальныйлыкта түгел, фәкать тәнне-тәнгә ышкышуда». Биючеләрнең мондый кыланышлары Г. Исхакыйда бары чиркангыч хисләр генә калдыра. Ул үзалдына: «Русларда бу кадәр тупас хайвани тансалар булмый», «ләкин Америкада нәфасәт, нечкәлек кебек хисси нәрсәләр юк булырга тиеш. Һәрнәрсә торгаший аршины берлән, гирь берлән, доллар берлән үлчәнә. Җирәнгеч», – дип язып куя [Исхакый, 4 нче дәфтәр].

Г. Исхакыйны мондый концерт, кичәләргә, беренче чиратта, кызыксыну йөртә булса кирәк. Ләкин шул ук вакытта ул, бу көндәлекләренең киләчәктә басылып чыгуына ышанган кебек, язмаларын укучылар өчен яза. Үзе керәсе бина күренү белән үк, аның һәрбер детален онытып калдырмаска тырышып, җентекләп тасвирлый. «Кич берлән японнарның иске театрларына барамыз. Аяктан ботинкаларны чыгарып, оекчан көенчә керәмез. Театрның бинасы бик зур. Үзе агачтан эшләтелгән булса да, стиле матур. Ишектән керүгә диварга сөяп куйган бик күп сонгый[2] букетлар каршы ала. Болар – артистларга бирелгән бүләкләр. Идәндә җефәк арканнар берлән бәйләгән бүләк сандыклары тезелгән. Эчкә керәмез. Театр дүрт почмаклы иттереп эшләтелгән. Каршы якта сәхнә. Ләкин сәхнә эчкә кереп тормый, бәлки уртага таба чыгып тора. Уртага камыш намазлык җәйгәннәр дә, аны ике кеше сыярлык дүрт почмаклы шакмакларга тәбәнәк кенә киртә берлән бүлгәннәр. Ул шакмакларның идәненә кечкенә мендәрләр салганнар. Сәерчеләр[3] шуларга кереп утырган. Зуррак кешеләр икешәр-өчәр, бала-чагалар дүртәр утыралар. Һәрбер шакмак эчендә бер гаилә. Ул үзенең шакмагында мохтар[4] түгел, камыш намазлыклы мохтар. Яртысы, иң тугрысы, идән сәхнәдән ерагайган саен, өсткә таба күтәрелә барган сәхнәнең сул-уң як канатлары тәмам күтәртеп үк эшләтелгән. Партерыннан соң тагы бер кат бар. Аннан соң тагы бер кат. Без сәгать җиделәрдә барганга, яхшы урын юк. Алай да безне идәндәге бер шакмакка утырталар, астымызга мендәр салалар, алдымызга кечкенә генә мангал бирәләр. Бер чәйнек берлән япон чәе, кечкенә генә савытларда ике төрле япон татлысы, япон хәлвәсе китерәләр. Театр дәвам итә. Фәкыйрь бер гаиләнең ярлылык фаҗигасы.

[1] Мәркәзе сикләт – монда: хикмәт.

[2] Сонгый – ясалма.

[3] Сәерчеләр – тамашачылар.

[4] Мохтар – ирекле.

Әллә нинди сүзләр, бер нәрсә түгел. Уйнаулары һаман бер төсле. Артта чылтыр-чылтыр итеп думбыра суккалыйлар. Әллә нидә бер нечкә, җиңел тавыш берлән бер бала сузып-сузып бер нәрсә сөйли, күренмәенчә әллә кем, әллә нәрсә йырлый. Артистка ролен уйный торган зур иләмсез япон яшел тавыш берлән сөйләп, бер туктамаенча еглый».

Әлеге театр япон халкының айга бер яки ике айга бер мәртәбә иртәнге сәгать уннан кичке сәгать унбергә кадәр утырып, гаиләсе белән ашап-эчеп көн үткәрә торган урыны булганга, алар бик яратса да, Г. Исхакыйга мондый уеннар, әлбәттә, тәэсир итми. Чөнки ул аларда эчке матурлык, артистлар уйнавында осталык сизми. Берсе артыннан берсе кабатланып торган уеннарның һәркайсы бертөсле булганга, һәр вакыйга бик озынга сузылганга, Г. Исхакый аларның балаганнан аермасын күрми. «Бәлки бу театрлар тагы тәрәккый итә төшәр» дигән теләк белән, ике-өч уен карагач, кайтып китә *(1919 ел, 26 май)* [Исхакый, 4 нче дәфтәр].

Япониядә өч айга якын торганнан соң, Г. Исхакый Чехиянең башкаласы Прага шәһәрендә дә өч айлап Парижга бару өчен рөхсәт көтәргә мәҗбүр була. Бу тукталыш аны максаты булган Солых конференциясеннән ераклаштырса да, чех мәдәнияте, сәнгате белән якыннанрак танышырга мөмкинлекләр тудыра.

1919 ел, 26 декабрь. «Шәһәр карап йөргәндә иттифакый[1] тугры килгән бер таныш берлән чех театрына кердем. Уеннары – коруне вөста[2] ахырларыннан бер манзара. Рухани хәят берлән дөньяви тормышның чарпышуы[3]. Пьеса шәп түгел, уйнаулары аннан да начар. Артистларда уйнап, бернинди җанландыру фикере һич юк, фәкать караучыны көлдерергә генә маташалар, шуның өчен һич лөзүме булмаган кыланулар берлән уенны бозалар, балаган характерын бирәләр. Мәсәлән, бер поп кирәкле-кирәксез чиркәү суын манулыклар вакытында сибә дә, бөтен залны шаркылдатып көлдерә. Берсе бик гырылдап йоклап, бөтен тыңлаучының рәхәтен китерә. Һичберсенең уенында табигыйлык юк» [Исхакый, 15 нче дәфтәр].

1919 ел, 28 декабрь. «Бүген чехларның милли театрларына[4] (narodni divaido[5]) опера карарга барамыз. Бу чехларның, халыкның ярдәме берлән акча җыеп, үзләренең мөһәндисләре[6], рәссамнары, осталарының ярдәме берлән эшләгән беренче театрлары. Бинасы бик пөхтә, матур, биш ярусլы иттереп эшләтелгән. Александринкадан[7] кечкенә булса да, бик җыйнак иттереп, күп кеше сыя торган иттереп эшләтелгән. Пәрдәнең өстенә «Милләт үзенә» дигән сүз алтын берлән

[1] Иттифакый – очраклы.

[2] Коруне вөста – Урта гасырда.

[3] Чарпышуы – бәрелеше.

[4] Милли театр – Прагадагы опера һәм драма театры.

[5] narodni divaido – латин хәрефләре язылган. Дөресе: Narodni divadlo v Praze.

[6] Мөһәндисләре – инженерлары.

[7] Александринка – Александринский театр – Россиянең милли драматик театры (Санкт-Петербург шәһәре).

язылган. Көндезге театр, халык шыгрым тула. Операсы шәп түгел, исеме [...], оркестр бик зур, бик һәйбәт. Куелуы бик бай. Декорациясе, кием-салымы бик тулы. Ләкин артистлар котлылар түгел, араларында менә тавышы бар икән диярлек бер артист, бер артистка юк. Уеннары начар түгел, балетлары шактый һәйбәт, халык үзен бик тәрбияле тота. Һичбер төрле тавыш-кычкырыш юк, хәтта сөйләү дә ишетелми».

Әлеге тамашаны карагач, Г. Исхакый татарның үз театры юклыгын хәтеренә төшерә. «Казанда «Ирек йорты» дигән өй мәйданга куелса да, шуннан билфигыль[1] бер эш эшләтелмәде... Безнең дә Казанда шунда бер театр эшләргә лязим иде», – дип борчыла ул. Чөнки инде 1917 елда ук, татар зыялылары арасында татар театры өчен, «Ирек йорты» исемле махсус бина төзү мәсьәләсе күтәрелгән була. Г. Исхакый үзенең «Тартышу» исемле әле басылмаган пьесасыннан киләчәк бөтен гонорарын да шушы йорт фондына биргән була. Ләкин бу эш тормышка ашмый кала. Г. Исхакый Казанда моны эшләрлек көчләрнең булуына ышана [Исхаков, 8 т., б. 295]. «Исән-сау булсак, Русия[дә] мәдәни хәят берлән торырга имкян[2] туса, иншалла, эшләрмез әле», – дип, киләчәккә өметләр баглый [Исхакый, 15 нче дәфтәр].

1919 ел, 29 декабрь. «Кич берлән бөтен Европада шөһрәт тоткан чешский квартетның концертына барамыз. Дүрт мәшһүр музыкант егерме елдан бирле бергә концерт биреп йөриләр икән. Бүген рус музыкасыннан концерт бирәләр. Уйнаячак уеннарын[нан]: Чайковский[3], Бородин[4], Танеев[5]. Искиткеч оста уйныйлар». Г. Исхакый барган һәр җирдә татар милләте өчен борчылырлык сәбәпләр таба. Бу концерттан соң да ул Тамбов губернасы Әҗе татары С.И. Танеевның тудырган музыка, көйләре, дәртләре монда русныкы булып, чех-рус милләтләрен якынлаштырырга хезмәт итүе өчен борчыла [Исхакый, 15 нче дәфтәр].

1920 ел, 25 гыйнвар. «Иртүк мин бер таныш чех берлән шәһәрне карарга чыгып китәм... Технический музейга керәмез. ...Бер бүлмә әллә никадәр чех асаре кадимәсенең[6] модельләре берлән тулы. Монда чех театрының моделе дә бар, сарай моделе дә бар, чиркәүләр моделе дә бар. Бик матур иттереп эшләтелгән. Чехстанның суларының агу юллары да бар». Г. Исхакый биредә үзләренең мәмләкәтләренең хәзерге, элеккеге хәле белән танышып йөрүче балаларны күреп, гапгади музейдан да канәгать булып чыга [Исхакый, 16 нчы дәфтәр].

---

[1] Билфигыль – чынлыкта.

[2] Имкян – мөмкинлек.

[3] Чайковский – Петр Ильич Чайковский (1840–1893) – танылган рус композиторы, педагог, дирижер һәм музыка тәнкыйтьчесе.

[4] Бородин – Александр Порфирьевич Бородин (1833–1887) – рус композитоы, химик-органик, җәмәгать эшлеклесе, медик. 1850 еллар ахыры – 1860 еллар башында Санкт-Петербург шәһәрендә рус композиторларының иҗади берлеге буларак оешкан «Могучая кучка» вәкиле.

[5] Танеев – Сергей Иванович Танеев (1856–1915) – рус композиторы, пианист, педагог, музыка теоретигы. П.И. Чайковскийның шәкерте.

[6] Асаре кадимәсенең – археологик истәлекләренең.

1920 ел, 25 гыйнвар. «Кич берлән бүген мин Праганың Мещанский урамы тарафында бирелә торган зыяфәткә чакырылган... Залда меңнән артык кеше бар. Зыяфәттә элгәре – концерт, аннан соң – чәй зыяфәте... Концерт башлана. Гади начар концерт». Г. Исхакый – бик җитди тәнкыйтьче. Ул концерт номерларын гына түгел, хәтта тирә-ягындагы тамашачы халыкны да тәнкыйть күзлегеннән күзәтә: «...һәммәсе пөхтә генә киенгән, ләкин хатыннардан һичбер матур иттереп киенгән бер ханым юк. Петроград, Мәскәү, хәтта Казандагы кадәр туалет[1] юк. Дүрт-биш йөз хатын эчендә күзгә ташланырлык матур бер хатын да юк. Бар да – таза гына, нык кына хатыннар. Бар да ямьсез түгел, бар да матур түгел», – дип, ул чех хатыннарын аларның чиле-пешле милли ризыклары белән чагыштыра [Исхакый, 16 нчы дәфтәр].

1920 ел, 1 февраль. «Бәйрәм булганга, иртүк торып, шәһәр карарга китәмез... Бер урамда «Жидовский музеюм»[2] дип язып куелган. Ләкин музей ни өчендер бүген ябык. Шуңарга эченә керә алмыймыз.

Урамнарны карап йөреп, немецлардан калган музейларның бер бүлегенә керәмез. Бу – санагать[3] музәсе. Бу – мондагы Рудольфинумның[4] бер кыйсеме генә. Зур бүлеге ябык була. Санагать музейсы һәр йирдә инде бер төрлерәк. Махсус булмаган кешегә әллә ни кызыгы юк. Дикъкатьне җәлеп итә торган нәрсә булса, ул да музәханәдәге костел (чиркәү) бүлмәсе. Бер бүлмәне, тәмамән, чиркәү иттереп җыйнаганнар. Алтарьлар, тәреләре, камкалары, лампалары, кыңгыраулары, төрле төстәге чүпрәкләре, попларның гыйбадәт киемнәре, савытлары – һәммәсе үз урынында. Эченә кергәч, тәмамән чиркәүгә кергән кебек буласың. Ләкин үзе чиркәү түгел. Үзе – чехның сәнгать әсәре, үзе – чехның дин хәятының асаре гатикасы[5]». Чиркәүдә изге саналган тәреләрнең сәнгать музеена куелуы Г. Исхакыйда «дин дә – адәм баласы кулы белән ясалган бер нәрсә» кебек хис калдыра.

«Икенче дикъкать ителә торган нәрсә – чехларның өй тормышларының корылышын күрсәткән бүлмә... Бу бүлмәдә күзгә төрекчә язулы бер тарелка чагыла. Укып карыйм. Матур иттереп тәгъликъ[6] берлән язылган зиннәтле тарелка. Язулары бу рәвешчә: «Ләһ кырале кәмале мәхәббәтлә вә изһары сәдакатьлә иһда идептер. Але Госман падишаһына»[7]. Урта бер йирдә «Мәкамы Варшава» диел-

[1] Туалет – бизәнү мәгънәсендә.

[2] «Жидовский музеюм» – «Яһүдиләр музее».

[3] Санагать – сәнгать.

[4] Рудольфинум – Прага шәһәренең үзәгендә урнашкан концерт һәм күргәзмә залы (галерея), хәзерге вакытта Ян Палач исемен йөртә торган мәйданда. 1885 елның 7 февралендә ачылган. Австро-Венгрия империясе принцы хөрмәтенә Рудольф исеме белән аталган.

[5] Асаре гатикасы – археологик истәлек.

[6] Тәгъликъ – гарәп хәрефләре белән языла торган язу төрләреннән берсенең исеме.

[7] Польша короле камил мәхәббәт белән тугрылыгын күрсәтеп бүләк иткән Госманлы патшасына.

гән[1]. Бу тарелка Польша корольләренең берсе тарафыннан төрек солтаннарының берсенә бирелгән һәдия[2], күрәсең. Төркиянең сарайларыннан урланган да, кулдан кулга йөри-йөри, Праганың музәсенә килеп кергән».

Г. Исхакый музейда хезмәтчеләр булмауга гаҗәпләнә. Чөнки әлеге музейда «кайбер кадерлерәк нәрсәләр шкаф эченә куелган булса да, бик күбе ачык шүрлек, киштәдә булганга, урларга теләгән кешегә урлау бик җиңел булырга кирәк. Безнең Русиядә бу хәлдә булса, икеөч атнада яртысы урланып беткән булыр иде», – ди [Исхакый, 16 нчы дәфтәр].

1920 ел, 8 февраль. «Винограды дигән йирдәге театрга бардык. Театры кечкенә генә, ләхчә генә. «Яшьләргә гыйбрәт» дигән бер пьеса куйдылар. Чехларның истикъляли[3] өчен тартышу девереннән алып язылган. Ләкин пьеса сәнгать җәһәтеннән караганда бик ибтидаи. Темасы нинди бай булса да, шуны матур мантыйкый иттереп чыгара алмаган. Пьесада һичбер мәләкә[4] юк. Керәләр дә, сөйлиләр дә чыгалар, керәләр дә, сөйлиләр дә, чыгалар да, һичбер действия бармый. Ахырдан гына пьесаның җилеге булачак действие килеп чыга. Ул да әхвальдән табигый булып тумый. Күктән төшә. Милли рухны кыздырыр өчен, озын-озын монологлар сөйлиләр». Чехларга тәэсир итсә дә, мондый гади тамаша, әлбәттә, Г. Исхакый кебек театрдан сәнгать көткән кешеләрдә канәгатьлек хисе тудырмый. Әдип моны гүзәллек хисен мыскыл итү дип кенә кабул итә [Исхакый, 16 нчы дәфтәр]. Аның өчен сәнгать – ул матурлык чыганагы. Аның фикеренчә, «матур манзаралар, ямьле төсләр, назик сыннар табигатьтәге дорфалыкны йомшартыр өчен, тупаслыкны күрә-күрә туеп беткән күзләрне хәл алдырыр өчен яратылган кебек, матур тавыш, моңлы көйләр, нечкә сайраулар да дөбер-шатырлы дөньядан үтеп китеп, колакны рәхәтләндерер, тындырыр өчен яратылгандыр» [Исхаков, 6 т., б. 287].

1920 ел, 1 март. «Бүген мондагы Немец театрына[5] бардым. Монда театрның иң искесе. Бер-ике йөз ел элек салынганы. Бик зур. Биш яруслы иттереп эшләнгән. Бинасы матур җиһазлы булса да, иске стильдә. Бик яхшы уйнадылар. Бик һәйбәт тавышлар бар. Һәм дә бик оста уйныйлар». Г. Исхакыйның шушы соңгы бер ел эчендә күргән театрлары арасында иң зур күңел азыгы биргәне Прагадагы нәкъ шушы Немец театры була. Әдип уйнаучыларның телен аңламаса да, музыкасыннан, күзләрне рәхәтләндерерлек гүзәллектән алган

[1] Урта бер җирдә «Варашавада» диелгән.

[2] Һәдия – бүләк.

[3] Истикъляли – бәйсезлеге.

[4] Мәләкә – осталык.

[5] Немец театры – бүгенге көндә Прага дәүләт операсы дип аталган Чехия опера театры 1888 елда Яңа немец театры буларак ачылган. 1949–1989 елларда ул Сметана театры дип аталган. 1883 елда ук Прага немец җәмгыятендә үзләренең немец телендәге опера театрын булдыру теләге туган була. Ул вакытта Чехия җирләре Австрия-Венгрия империясенең өлеше булганлыктан Прагада немецлар күп булган.

тәэсирдән: «Күптән мондый уен, мондый оста театр күрмәгән идем» [Исхакый, 17 нче дәфтәр] дигән сүзләр белән үзенең канәгатьлелеген белдерә.

Г. Исхакый дәфтәрләре – көндәлекләр дә, шул ук вакытта сәяхәт язмалары да. Аларда тасвирланган вакыйгалар әлеге күпкырлы шәхеснең мөһаҗирлектәге тормышын һәм эшчәнлеген дөрес бәяләргә ярдәм итәрләр дигән өметтә калабыз.

Әдәбият

Исхаков М.Г. Әсәрләр. 15 томда. 6 т.: Публицистика һәм әдәби тәнкыйть мәкаләләре / [томны төз.: З. Рәмиев, Ф. Ибраһимова]. 2005. 447 б.

Исхаков М.Г. Әсәрләр. 15 томда. 8 т.: Гаяз Исхакыйның тормышы һәм иҗаты турында замандашлары / [томны төз., текст һәм аңлат. әзер., кереш сүз авт. Ф. Ибраһимова]. 2001. 447 б.

Исхаков М.Г. Әсәрләр. 15 томда. 14 т.: хатлар һәм автобиографик язмалар / [томны төз., текст һәм аңлат. әзер., кереш сүз авт. Ф.Фәйзуллина]. 2013. 479 б.

Исхакый Г. Көндәлек дәфтәрләре // ТР ФА Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәге, 135 нче фонд.

Фәйзуллина Фәния Галимулла кызы,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият
һәм сәнгать институтының текстология бүлеге
фәнни хезмәткәре

Ханнанова Гөлчирә Мәхмүт кызы,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият
һәм сәнгать институтының текстология бүлеге
фәнни хезмәткәре